

Utopische denkoefening

Recensie van

Ondergesneeuwde sporen. Een andere visie op arbeid en burgerschap.

Dirk Diels, Acco, Leuven, 1997, 185 blz.

Met *Ondergesneeuwde sporen* geeft Dirk Diels een interessante politiek-filosofische reflectie op arbeid en burgerschap met vooral ruimte voor alternatieve ideeën. Een denkoefening waarvoor in onze voorthollende samenleving nog weinig aandacht is. Dit alleen verdient al waardering. Diels verzet zich tegen wat hij noemt het 'fundamentalisme van het eenheidsdenken' en pleit voor een nieuw utopisch denken bij het hanteren van de politieke agenda. Immers, de gangbare opvattingen over arbeid, sociale zekerheid en burgerschap voldoen niet langer. Wie echter meent in dit boek een handleiding te vinden waarmee alle arbeidsproblemen te lijf kunnen worden gegaan, komt bedrogen uit. Diels zelf benadrukt dat het om een utopische denkoefening gaat als reactie op het instrumenteel-pragmatisch handelen en denken en dit vanuit de filosofie dat utopieën het best verkondigd worden op een tijdstip waarop ze amper te verwezenlijken zijn.

De mosterd haalt Diels bij een hele reeks denkers: Raf Janssen, Anthony Giddens, Ulrich Beck, André Gorz (genoeg voor een heel hoofdstuk), Phillippe Van Parijs, Hannah Arendt, Thomas Paine, Guy Aznar, e.a. De ideeën die hij op een rijtje zet zijn daardoor niet echt nieuw te noemen. Maar dat hoeft ook niet. Wat hij doet is een synthese en actualisering maken van een aantal

interessante ideeën over arbeid en burgerschap. Die ideeën probeert hij in mekaar te passen.

Diels start zijn utopische denkoefening met de actuele veranderingsprocessen die volgens hem in dubbele richting gaan. Enerzijds heb je de processen van globalisering, die van de wereld een dorp maken. Wereldwijd groeit er een structurele afhankelijkheid. Anderzijds is er de stijgende individualisering, die het individu tot grotere zelfstandigheid doen bewegen. Maar die individualisering heeft verschillende gezichten: er zit een paradox ingebakken. Gevoelens van vrijheid en onafhankelijkheid gaan gepaard met stabiliteitsverlies en nieuwe mechanismen van controle en beheer onder uniformiserende instituties. Diels is echter optimistisch. Een optimisme over het geloof in de maakbaarheid van de samenleving dat meteen ook zowat de sfeer is waarin het boek baadt: "Maar uit deze instabiliteit groeit misschien de mogelijkheid om een aantal ontwikkelingen in de economie en de cultuur anders en beter te 'denken'". Dit gaat helemaal in de richting van *Raf Janssen* — aan wie Diels duidelijk schatplichtig is — die in zijn boek *Dansen en ontspringen* 'ongekende en onbekende kansen' op verandering ziet, precies in de onmacht van de samenleving en de 'onbedoelde nevenwerking' van het gangbare systeem.

Vervolgens schetst Diels de crisis van de arbeidssamenleving. Hij ziet daarin een aantal elementen opduiken. Ten eerste, arbeid als privilege van een minderheid. De hardlopers gedragen zich steeds arbeidsintensiever, waardoor ze als het ware jobs afpakken van anderen. In de geïndustrialiseerde wereld heeft nog slechts 25 % van de bevolking een betaalde baan. Bovendien valt de arbeidsmarkt uiteen in een steeds slinkende groep van kernwerknemers, van wie flexibele functionaliteit wordt verlangd, maar die goed betaald zijn en een relatief hoge jobzekerheid hebben en groeiende groep van randwerknemers, die zich tevreden moeten stellen met slecht betaalde banen in een onzeker en slecht statuut. De toename van de productiviteit en de technologische innovaties stellen steeds meer eisen aan de arbeidskrachten: beter geschoold, meer flexibel en mobiel. Een en ander doet de Brits-Duitse socioloog Dahrendorf besluiten dat we niet langer kunnen spreken van een arbeidssamenleving. Diels zelf maakt daaruit op dat betaalde arbeid wellicht niet meer volstaat voor integratie in de samenleving als de arbeid steeds verder wordt gedereguleerd. Hij geeft het voorbeeld van de Verenigde Staten waar de veel geroemde banencreatie met een korrel zout moet worden genomen. In 1993 was 90 procent van de nieuwe banen tijdelijk en deeltijds. De vijfhonderd grootste Amerikaanse bedrijven zouden nog slechts 10 procent kernwerknemers tellen. De totale loonsom is met 30 procent gedaald.

Een ander kenmerk is de crisis van de verzorgingsstaat. De legitimiteit van de sociale zekerheid is gebaseerd op enerzijds het verzekeringsprincipe — zich verzekeren tegen werkloosheid — en het solidariteitsprincipe — dikwijls

gekoppeld aan de bereidheid om een betaalde baan te zoeken. Beide principes moeten evenwel in evenwicht blijven. En daar schort het aan. De toename van het aantal uitkeringstrekkers en het verdwijnen van vaste banen ondergraven de legitimering van het stelsel. De solidariteit wordt belangrijker dan het verzekeringsprincipe, terwijl de financiers van dat stelsel er alle belang bij hebben dat het verzekeringsprincipe overeind blijft. Diels voert Philippe Van Parijs ten tonele, een fervent voorstander van de introductie van het billijkheidsprincipe als derde poot van de sociale zekerheid. Volgens dit principe worden inkomenstrekkers (inkomen uit arbeid of kapitaal) verplicht om een deel van hun inkomen in een fonds te storten waaruit voor elk lid van de samenleving onvoorwaardelijk een inkomen wordt gepuurd. De achterliggende idee, afkomstig van Thomas Paine, is dat iedereen recht heeft op een gelijk deel van het gemeenschappelijk patrimonium. En hoe moet dit gefinancierd worden? Van Parijs ziet drie soorten belastingen: een belasting op erfenissen, een prijs op het gebruik van natuurlijke hulpbronnen en een rente op arbeid.

Een derde kenmerk van de crisis van de arbeidssamenleving is de koppeling van het burgerschap aan de beschikbaarheid van een betaalde baan. Nu steeds meer burgers hun betaalde baan verliezen, worden ze ook geraakt in hun burgerschap. Betaalde arbeid is immers de toegangspoort tot het sociale netwerk en geeft status en structuur aan het leven. Baanverlies wordt dan ook maatschappelijk afgestraft. En door inkomensverlies moet er bezuinigd worden op die uitgaven die de sociale interactie bevorderen: telefoon, kranten, ... Werklozen mogen bovendien nauwelijks activiteiten ontwikkelen, willen ze hun uitke-

ringen behouden. Aan de andere kant worden de niet-werkenden geculpabiliseerd als luiaards of profiteurs, waartegen streng moet worden opgetreden. Doordat zij hun arbeidsplichten niet vervullen, lijkt het alsof ze hun rechten op burgerschap zwaar hypothekeren.

Aan het einde van dit eerste deel komt Diels onder meer bij Giddens terecht en diens post-scarcity samenleving. Giddens stelt dat het klassieke model van de verzorgingsstaat nog stamt uit de tijd dat niemand zich vragen stelde over het rollenpatroon van man en vrouw. In het modelgezin was de man de kostwinner. Die kon slechts functioneren doordat de vrouw het huishoudelijke (onbetaalde) werk deed. De natie staat had in dit model ook alles onder controle.

De globalisering heeft een en ander gewijzigd en daardoor ook de verzorgingsstaat in een crisis gedompeld. Zo wordt onze identiteit niet langer bepaald door de klasse waartoe wij behoren, noch door onze plaats in het productieproces. Het consumptiepatroon bepaalt nu wie men is. De productiviteitsdwang heeft het begrip 'werken' herleid tot 'formele arbeid', waardoor de banden met andere levenssferen verloren zijn gegaan. Vandaar dat we naar een ander economisch en maatschappelijk stelsel moeten, de samenleving van na de schaarste, waar welvaart niet noodzakelijk materieel hoeft te zijn en het productivisme niet onvermijdelijk is.

Autonome arbeid en burgerschap

In het tweede deel schetst Diels een aantal mogelijke uitwegen. Hij begint bij Gorz en zijn bespreking van de heteronome (formele) en autonome arbeid.

Centraal uitgangspunt is dat "het aandeel van de betaalde arbeid in de tijdsbesteding van de actieve bevolking zoveel mogelijk moet worden teruggedrongen. De verhoging van de productiviteit moet worden omgezet in een radicale verkorting van de arbeidstijd" (p. 103). Diels - "ik volg Gorz daar voor een groot deel in" - laat in het midden hoe dit te verzoenen is met Giddens' anti-productivisme. Maar belangrijker voor Diels is wellicht Gorz' stelling dat autonome tijd recht geeft op een inkomen. Diels volgt Gorz alleen niet in de koppeling van dat recht aan de verplichting om formele arbeid te verrichten. Hoe dan ook betekent een dergelijke verloning van activiteiten buiten de formele arbeid een herwaardering van alle maatschappelijke arbeid.

Ook in de volgende hoofdstukken wordt duidelijk dat Diels vooral een discours opbouwt in functie van zijn heilig vertrouwen in de een of andere vorm van basisinkomen als middel om te ontsnappen aan de druk van de formele arbeid en als sleutel tot de herwaardering van de autonome arbeid. Dat basisinkomen kan tegelijk een hefboom zijn voor het burgerschap. Het verval van de arbeidssamenleving heeft, gezien de koppeling die wordt gemaakt, ook het burgerschap in een crisis gedompeld. Het basisinkomen vrijwaart de maatschappelijke activiteiten (de autonome arbeid van Gorz) waartoe ook de politiek behoort. Voor Diels is het duidelijk: "wanneer we het arbeidsbegrip openbreken en ook rekening houden met de burgers die zich vrijwillig engageren in zelfgekozen gemeenschapsverbanden, kan een brede visie op politiek en vrijheid worden ontwikkeld." (p. 127)

Het basisinkomen is voor Diels een onvoorwaardelijk, individueel inkomen.

Er staan dus geen verplichtingen tegenover. De legitimering voor de introductie van het basisinkomen is gegrondvest op de idee dat de rijkdommen van de natie op een billijke manier dienen te worden verdeeld onder de burgers. Dat niet-verplichte karakter is voor Diels heel belangrijk, ook als hij het heeft over de werkverdelingsverzekering of tweede cheque. Dit is in feite een vergoeding in ruil voor de herverdeling van de arbeid. In verband met het verplicht karakter zegt Gorz: "Alleen die onverbreekbare band tussen recht op een uitkering en recht op maatschappelijk noodzakelijk werk maakt het mogelijk om in geen van beide valstrikken te trappen: enerzijds een al te lage uitkering waarvan met niet fatsoenlijk kan leven en die dus verplicht om de eerste de beste klus aan te pakken of anderzijds een behoorlijke uitkering maar die aanspoort om helemaal niets meer aan te pakken" (p. 158, 159).

Volgens Diels slaagt Gorz er niet in om een samenlevingsmodel te bedenken dat loskomt van de universele verplichting tot loonarbeid: "Wanneer hieraan geen aandacht wordt besteed, riskeren we een klasse met tweedegradsburgers te creëren" (p. 160).

Het verhaal is niet helemaal af

De thema's arbeid en werkloosheid zijn weer volop in de belangstelling. De onmacht wordt met de dag zichtbaarder. De werkloosheid blijft hoge toppen scheuren. Met de regelmaat van de klok krijgen we daarover berichten in de media. De verantwoordelijke politici zitten met de handen in het haar over de opeenvolgende sluitingen van Forges de Clabecq, RMT, Alcatel en Renault. De grote sluitingen zijn uitingen van een arbeids-

samenleving in vrije val. Toch blijven de beleidsmakers een grenzeloos vertrouwen houden in de regelvrije markt. Daarbij veronderstellen liberalen en sociaaldemocraten zonder onderscheid het sociale luik er tegenwoordig automatisch bij. Dit geloof in de 'vrije' markt gaat gepaard met een enge arbeidsmoraal die de arbeid tot instituut heeft verheven. Ik denk dat het een van de boodschappen is die Diels met zijn verhaal lijkt te willen verkondigen. Ik zeg "lijkt", want er hapert toch iets.

Mij bekruipt het gevoel dat het verhaal van Diels niet af is. Als lezer krijg je niet altijd een duidelijke boodschap. Het boek blijft dan ook dikwijls beschrijvend en te weinig kritisch. Hij geeft ons een aantal verhalen van denkers, maar het aan elkaar rijgen daarvan lukt niet altijd even best. Vandaar dat je ook een aantal tegenstrijdigheden kan ontwaren.

Het globale aangereikte kader van waaruit hij vertrekt, blijft in de analyse hangen in processen van globalisering en individualisering. Dit komt me iets te vrijblijvend en te simpel over. De werkelijkheid is veel complexer. Anderzijds vergeet hij zeer evidente dingen. De scheiding tussen economie en natuur bijvoorbeeld: de steeds grotere arbeidsproductiviteit is maar mogelijk ten koste van de productiviteit van de natuur. Dit moet ons aan het denken zetten als we daarin een financieringsbron zien voor iets als het basisinkomen. Ons productieproces is door grootschaligheid en toenemende specialisatie vervreemd van de natuur. Ongestraft worden grondstoffen uitgeput. In het Zuiden gaan MNO's voor een prikje lopen met het 'natuurlijk kapitaal' van een land. Met grondstoffen wordt omgesprongen alsof het inkomen is. Maar als meer grondstoffen worden verbruikt dan er bijkomen

(de "rente" van dat natuurlijk kapitaal), dan is men bezig het natuurlijk kapitaal op te souperen, wat zich op termijn ook economisch zal wreken. Nu al zien we in bepaalde sectoren dat werkgelegenheid verloren gaat omdat men zeer kortzichtig omsprong met het natuurlijke kapitaal (door mijnbouw, visserij, bepaalde grootschalige irrigatielandbouw...)

In Diels' verhaal vinden we daarvan amper iets terug. Enkel als Giddens wordt opgevoerd, blijft hij eventjes stilstaan bij de mens-milieu-relaties, zonder er dieper op in te gaan. De band met arbeid is juist daar te vinden. Het natuurlijk kapitaal is zo goedkoop, dat het gemakkelijk arbeid vervangt. Arbeid en milieu zijn dus niet toevallig samen in crisis.

Een andere indruk die achterblijft is het vrij defensieve karakter van Diels' verhaal. Daarin krijgt de formele arbeid nogal eens een negatief etiket opgekleefd. Alle heil lijkt te komen van de autonome arbeid. Diels vertrekt van de tweedeling 'heteronoom - autonoom' en bestendigt ze, hoewel die tweedeling juist een gevolg is van het vigerende op winst en groei gerichte kapitalistische systeem. De uitdaging van vandaag is nu juist die heteronome arbeid zoveel mogelijk autonoom te maken: het economische kader en het handelen zodanig omvormen dat de band tussen productie en consumptie weer wordt hersteld, het scheppen van arbeid waarin men zich herkent, waar men plezier aan beleeft en zijn/haar creativiteit in kan botvieren. Dit vergt andere eigendomsverhoudingen, andere inspraakmodellen, zeggenschap over wat er geproduceerd wordt, enz... Diels geeft eerder de indruk dat zijn maatschappijmodel compatibel is met het actuele economische systeem.

Wat meer duidelijkheid zou hier op zijn plaats zijn.

Ondanks deze onvolkomenheden, is het boek van Diels een waardevol en vlotgeschreven werkstuk. Zijn waarde ligt in het alternatief dat hij zoekt. Hij reikt ons alvast een aantal interessante instrumenten aan die de autonome arbeidssfeer meer zichtbaar gestalte kunnen geven, een sfeer die de formele politiek nogal eens vergeet. Hoewel die ideeën niet allemaal uit zijn eigen brein ontsproten zijn, ligt daar de waarde van het boek. Diels maakte een mooie representatie van die ideeën, bespreekt en vergelijkt ze. Voor mij alvast een interessante denkoefening die me nieuwsgierig heeft gemaakt naar een aantal van de geciteerde auteurs.

Ik hoop van harte dat onze overwegend pragmatische politici het boek van Diels ter hand nemen en zich laten verleiden tot wat meer durf en utopie. Dat zijn enthousiasme op hen moge afstralen.

Ludo De Brabander